

УДК 37.016:3

ТЕТЯНА НАЗАРЕНКО

Інститут педагогіки НАПН України

ШКІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ

У статті розглядаються особливості формування українознавчих патріотичних знань і понять у системі шкільної географії. Розглянуто діючі навчальні програми, в яких міститься українознавча складова географії. Змістовна поліструктурність навчально-виховного процесу географії дозволила здійснити її системний аналіз, який дав можливість стверджувати, що шкільна географія несе в собі інформацію українознавчого характеру, заснованого на краєзнавчих та патріотичних поняттях. Наведено приклади, які описують авторське бачення проблеми формування українознавчого змісту географічної інформації, за допомогою якої у школярів формується патріотизм.

***Ключові слова:** шкільна географія, географія України, українознавча складова шкільної географії, навчальна програма, патріотичне виховання.*

Постановка проблеми. Новації, що реалізуються в системі української освіти, акцентують увагу на підвищенні ефективності освіти й виховання, їх якісного перевтілення на зростанні наукового рівня навчання шкільних предметів. Широкі перспективи для розвитку освітньої галузі, уможливлені здійсненням досліджень, які на фоні загальнотеоретичних, методологічних підходів до процесу формування наукових знань пропонують розв'язання як глобальних, так і конкретно місцевих понять географічної тематики.

У зв'язку з тим, що нинішній етап розвитку планетарного суспільства, позначений тенденцією глобалізації фактично всіх соціальних проблем, поставив перед системою освіти завдання сформуванню нову аксіологічну (гуманізовану) парадигму, сутність якої полягає в необхідності сформуванню таке уявлення про світ, в якому віддзеркаляться не тільки відповіді на виклики буття, але й світоглядний характер місцевого значення.

Деякі новітні педагогічні задуми, на жаль, грішать або псевдо модерними інноваціями або ж ґрунтуються на традиційних аксіомах авторитарної педагогіки, пропагуючи стандарти минулого, залишаючи поза увагою специфіку народної педагогіки, національної культури й ментальності.

Зважаючи на події останнього часу, на перший план виходять проблеми національно-патріотичного виховання, про що свідчить затверджена

Міністерством освіти і науки України Концепція національно-патріотичного виховання (Наказ МОН України № 641 від 16.06.2015 р).

Серед виховних напрямів сьогодення найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і закликами сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу (*patria*) як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін.

Тому нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді. Вони уже ввійшли до освітнього і загально виховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їх переосмислення, яке відкриває нові можливості для освітньої сфери [6].

Різні шкільні предмети і досі орієнтовані на вивчення розрізаних фактів історії та географії України, локальних місцевих особливостей культури, природи або ж перенасичені фактажем, саме тому й варто розвантажити перенасиченість змісту за допомогою введення українознавчої інформації, що буде формувати патріотично орієнтовані погляди підростаючого покоління, адже серед пріоритетних завдань шкільної географії виокремлюються завдання «комплексного вивчення й висвітлення генезису людини України й українства у всіх часово-просторових вимірах самого українознавства як наукової системи» [8].

Змістова поліструктурність навчально-виховного процесу географії дозволила здійснити її системний аналіз, що передбачає вивчення не лише теоретичного географічного змісту, але й надає інформацію українознавчого характеру, що базується на змісті краєзнавчих понять.

Уведення українознавчої інформації в шкільні навчальні програми з географії корелює рівень сформованості географічної культури, ефективність вияву якої визначають: відповідний рівень географічних знань, географічної свідомості та користування активним науково-географічним словником. Задля формування географічної культури в учнів недостатньо використовується інваріантна частина навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, дещо нівельовано потужний потенціал українознавчих понять географічного змісту. Усе це дає підстави стверджувати, що розроблення і впровадження географічної інформації українознавчого спрямування на краєзнавчому матеріалі сприятиме розв'язуванню проблеми диференційованого навчання та формування національно-патріотичної свідомості учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що серед науковців побутують деякі розбіжності щодо трактування терміну «українознавство». Як правило, в науково-методичній літературі

паралельно вживається термін «народознавство», яке часто виступає синонімом українознавства. М. Драгоманов у своїх наукових дослідженнях оперував поняттям україновідання [14]. Цей термін підтримав М. Грушевський, конкретизувавши як українознавство й наголосив, що воно як інтегруюча універсальна система наукових знань має охоплювати всі наукові дисципліни про український народ і Україну [4]. Проблеми українознавчої складової в змісті освіти були у центрі уваги багатьох наукових досліджень як минулого так і сучасності. В діяльності П. Куліша, І. Огієнка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепізі та інших спостерігалась увага на велике значення підготовці вчителя українознавства як виразника кращих змагань і устремлінь. Праці О. Єфименка, С. Єфремова, М. Стельмаховича, М. Ярмаченка, В. Майбороди, О. Сухомлинської, П. Кононенка, В. Крисаченка та інших аргументували теоретико-методологічні основи українознавства як науки, розкрили деякі історико-педагогічні аспекти його розвитку та впровадження в систему національної освіти. Видатні вітчизняні педагоги минулого основні принципи побудови національної системи виховання і освіти обґрунтовували українознавчими чинниками здійснення освіти рідною мовою, врахування національних особливостей при розробці програм і підручників, творче використання в педагогічному процесі багатства національної культури етнопедагогічного досвіду українців тощо.

Після проголошення УНР в освітні програми вперше були введені українознавчі предмети: історія України, українська мова і література, географія України. Однак, починаючи з трагічних часів для України, українознавство зазнає утисків із боку держави. Термін українознавство штучно вилучається з ужитку, його заміниками виступають країнознавство, краєзнавство, народознавство, суспільствознавство тощо. Новий сплеск національного відродження, розбудова української суверенної держави зумовили й відродження науково-освітнього українознавства в тому числі й в шкільній географії.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Означена стаття розглядає українознавчий зміст навчальних програм із географії з метою формування в учнів національно-патріотичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Розвиток науки про Україну та українство відбувався у нерозривній єдності із самоусвідомленням, консолідацією, самоствердженням українського народу, формуванням суспільних і державних форм його буття. Виходячи з цього, українознавство, як окремий предмет і як інтегративна система знань, мала би стати основою всіх ланок нової системи освіти.

Особливо це спостерігається саме на уроках географії, адже учень отримує окремі елементи географічних знань починаючи з початкової школи в курсі «Я і Україна», де через українознавчу інформацію формуються географічні поняття, що з часом трансформуються в знання. Поглиблення цих знань відбувається в 5-му класі під час вивчення пропедевтичного курсу «Природознавство», у якому на доступному для учнів рівні формуються початкові уявлення про Землю та про країну, в якій мешкає учень.

Географія, що вивчається в 6-му класі – є першим систематичним курсом нового шкільного предмету. У процесі вивчення географії в учнів формуються уявлення про Землю як природний комплекс, про особливості земних оболонок та їх взаємозв'язки, про кількість і розміщення населення земної кулі, людські раси, положення України та окремих держав на політичній карті світу. Таким чином, у 6-му класі розпочинається формування загальної географічної культури школяра та поступове навчання картографічній мові. Учні оволодівають основними географічними уявленнями та поняттями релевантними з Україною.

Шкільний географічний курс, що вивчається в 7-му класі має назву «Географія материків і океанів», здавалось мало що є спільного з Україною, але аналізуючи навчальну програму, що розміщена на сайті Міністерства освіти і науки України, знаходимо таке речення: «У новій програмі посилено українознавчу спрямованість курсу 7-го класу, тобто вивчення територій та об'єктів здійснюється з урахуванням їх зв'язків з Україною, із сучасними пріоритетами нашої держави, що значно розширює загальнокультурну компетентність учнів». Отже, через українознавчий зміст регіональної географії навчальна програма містить відповідну інформацію.

Вивчення географії у 8-му класі курсу «Україна в світі: природа, населення» – спрямоване на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави на основі комплексного її вивчення. Цей курс допомагає учневі усвідомити себе громадянином України, закласти знання про природу та сформувати в учнів знання та уявлення про Україну як цілісну країну, в якій відбуваються різноманітні глобальні та регіональні процеси.

Вивчення географії в 9-му класі – орієнтоване на більш високий рівень сприйняття географічної інформації, адже курс поєднує данні про економіку України та світу.

Отже, розглядаючи навчальні програми, знаходимо інформацію українознавчого характеру.

Значимими для теорії і практики сьогоденної загальноосвітньої школи стають дослідження, які на фоні загальнотеоретичних, методологічних підходів до процесу формування наукових понять пропонують розв'язання як глобальних так і конкретно місцевих понять українознавчої тематики.

Завдання українознавчого змісту в шкільних географічних курсах – вивчити основні поняття, методи і проблеми українства на прикладі власної області; виявити загальні географічні закономірності розвитку українознавства, розуміння яких необхідне учням для обрання відповідного профілю в старшій школі, а також для формування в них цілісної картини світу [10].

Нам імпонує думка О. Топузова про те, що на сучасному етапі необхідно, щоб процес формування наукових понять, а в нашому випадку, українознавчих, супроводжувався розумовим розвитком учнів, а не цитуванням завченого матеріалу [13, с. 43-45].

Факти, картини, образи в розповіді вчителя є головним змістом. Як зазначає професор В. Корнеєв, набуття нових знань відбувається через слово вчителя і зміст підручника. Завдяки чому в свідомості учнів можуть створюватися певні знання [7].

Для учня наука географія починається з класної кімнати, шкільного подвір'я, кварталу власної вулиці, свого міста чи села тощо. Ця просторова різноманітність створює можливість розвивати у школярів властивість до сприйняття оточуючого світу засобами «грою масштабів» в межах тієї території, яка є предметом вивчення на різних етапах шкільної географічної освіти.

Разом із тим, географія включає у власне коло пізнання уявлення і поняття про ті місцевості й географічні явища, що недосяжні для особистого виднокола. Це потребує від вчителя формувати у школярів не тільки просторових, але і абстрактних понять. Така комбінація просторовості (конкретності) і абстрактності мислення в географії потребує спеціальної методики, що формують так зване «дискурсивне мислення» [5].

Українознавче навчання, зокрема під час вивчення географії, полягає не тільки в поінформованості учнів, а й у засвоєнні наукових географічних знань про закономірності розвитку природи як основи для прийняття оптимальних рішень із спостереження просторово-часових географічних закономірностей. Оволодіння понятійно-термінологічним апаратом науки географія відбивається у визначеннях у підручниках, таким чином учні створюють власний словниковий науковий географічний словник, котрим користуються протягом навчального часу, все це впливає на інтелектуальний розвиток школярів [1].

До фундаментальних географічних понять, що несуть в собі українознавчу змістову складову, слід віднести «простір», «територія», «регіон», «країна», «нація», «природа», «етнос». Всі ці поняття присутні в понятійній базі природничої і суспільної галузях географії, а поняття «Україна» є системоутворюючим для курсу «Українознавство». Для всіх фундаментальних географічних понять доповнучими будуть їх регіональні аналоги. Якщо ми формуємо поняття території, то його регіональним аналогом стане конкретизоване поняття про територію країни, в нашому випадку – України. Вивчаючи будь-яку територію, регіон чи материк робимо акцент у прив'язці до України. Таким же чином розкривається регіональний зміст понять «територія».

Формуючи українознавчі поняття, учні основної школи пишуть наукові диктанти, складають експрес-тести, кросворди, наукову мозаїку, створюють додаткові контрольні питання, які потребують роздумів, навчаються виділяти головне, суттєве. Ілюстрації в підручнику учні інсталюють шляхом складання творчих мініатюр, описів тощо. Наприклад, природні зони України: полісся, лісостеп, степ, зразки фотографій рекомендується включити до підручника, для використання при описі та порівнянні природних зон України.

Від надмірно вільного вживання і витлумачення термінів страждає як сама навчальна дисципліна, так і наука, в контексті якої вони вживаються.

Географічне українознавство утворює одну із базисних галузей у системі географічних наук. Поняття «країна» М. Баранський вважав основним об'єктом географії, а їхню характеристику – головним змістом географічних робіт [1]. Проте віднесення українознавства до базисних галузей географії не є загально визнаним. Суперечки виникають із багатьох питань і в тому числі з головного – чи можна вважати українознавство наукою?

Українознавство – система інтегрованих знань про Україну й світове українство як цілісність, як геополітична реальність [10].

Географічне поняття «Україна» охоплює: територію, яку заселяв український етнос у минулому та заселяє український народ (нація) у даний час; природу; відповідну територію з її земними, водними, повітряними просторами, особливостями екології; мову, як універсальний феномен буття і свідомості етнонації; суспільство, державу в їх генезисі, культуру (релігія, філософія, освіта, мистецтво, наука, право, міжнародні відносини) [10].

На думку О. Шаблія, українознавство – це широка сфера досліджень, об'єктом яких є український етнос, нація, земля й територія, держава у їх різноманітних проявах, прикметах, зв'язках і опосередкуваннях [15, с. 327]. Володимир Кубійович – автор енциклопедії українознавства – вважав, що національна територія – це один із трьох головних реальних об'єктів дослідження географічного українознавства. Іншими двома об'єктами є нація і держава. Це своєрідна тріада, у якій кожний елемент є не лише чинником розвитку і функціонування, але і його наслідком [15, с. 117-123].

Визначенням В. Кубійовича можна підвести ризику під попередніми дефініціями. Адже тут чітко окреслений об'єкт українознавчих досліджень, який у свою чергу визначає і предмет досліджень: виявлення характеру зв'язків у ланцюжку територія – нація – держава. Виявити ці зв'язки дозволяє українознавство, саме тому, що є «галуззю наукових інтересів багатьох наук». Звідси й пояснення, чим зумовлений розвиток українознавства.

У праці «До основ українського націоналізму» Степан Рудницький прагне розкрити суть українського націоналізму з точки зору географії, і тому робить спробу стерти межу між природничими і гуманітарними науками, бо «освітлювати їх буду зі становища природописних наук у загалі, землезнання зокрема. Розуміється найважливішою галуззю землезнання в нашій матерії буде біологічне землезнання з осібна ж його частина: антропогеографія» [11, с. 20]. «Антропогеографія се одна з наймолодших галузей нинішньої природописно понизаної географії і не вспіла ще докладно обробити і рішити багато питань зі свого обсягу». Вчений вважає, що гуманістичний напрям, який панував у географії до початку XIX ст., завдав багато шкоди географії, бо географія, хоча й досліджує діяльність населення, повинна все одно мати природописний характер. Значним прогресом він вважає появу такої науки, як антропогеографія. Антропогеографію С. Рудницький визначає як частину географічної науки, яка займається людиною та її діяльністю, з огляду на землю як цілісність і на її поверхню [11, с. 11].

Аналізуючи діючі підручники географії [2; 3; 9; 12]: знаходимо неузгодженість, а іноді лише епізодичні позначки відносно українознавчого складника шкільної географії. Так, в темі «Відкриття нових земель та навколосвітні подорожі» тільки в одному підручнику [12, с. 25] є рубрика «У нас в Україні», де детально розповідається історія відкриття земель і територій України з життєписами відкривачів. В іншому підручнику [2, с. 19] подана детальна біографічна довідка Ю. Лісянського, відомого мандрівника, за походженням українця, якому встановлено пам'ятник в місті Ніжин Чернігівської області, що відображено ілюстрацією. І таких прикладів можна наводити безкінечну кількість.

Висновки. Основним завданням шкільних географічних курсів є формування в учнів наукових понять через розкриття основних географічних закономірностей. Засвоєння цих закономірностей при формуванні українознавчої інформації географічного змісту має велике значення, оскільки звільняє від запам'ятовування величезного фактологічного матеріалу і водночас підвищує міцність, глибину знань, формує патріотизм. Спеціальних досліджень, присвячених проблемі формування українознавчих понять в учнів основної школи на широкому експериментальному матеріалі, нами не виявлено. Отже, ця проблема є досить актуальною для дослідження.

Порядок подання українознавчого змісту в навчальних програмах з географії має певну специфіку, обумовлену метою навчання і змістом цього предмету. Методичні шляхи формування українознавчих понять в курсах шкільної географії відбираються з урахуванням рівня розумового розвитку учнів і раніш отриманої ними підготовки з попередніх шкільних географічних курсів. Таким чином шкільна географія формує в учнів шляхом краєзнавчої інформації патріотичного спрямування почуття гордості за свою країну.

Список використаних джерел

1. Баранский Н. Н. Страноведение и география физическая и экономическая / Николай Николаевич Баранский. – М.: Мысль, 1980. – (Избранные труды. Научные принципы географии: под ред.: В.А.Анучина и др.). – 105 с.
2. Бойко В.М. Географія: підручник для 6-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / В.М. Бойко, С.В. Міхелі. – Харків: СИЦІЯ, 2014 – 256 с.
3. Гільберг Т.Г. Географія [Текст] : підручник для 6-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. / Т.Г. Гільберг, Л. Б. Паламарчук – К. : Грамота, 2014. – 240 с.
4. Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія (для першого початку). – К.: АТ «Обереги», 1991. – 104 с.
5. Даринський А. В. Методика преподавания географии: учебное пособие [для географических специальностей пед. инс-тов] / А. В. Даринский – М.: Просвещение, 1975. – 368 с.
6. Концепція національно-патріотичного виховання [електронний ресурс] //mon.gov.ua/
7. Корнєєв В. П. Методичні засади розвитку пізнавальних інтересів учнів основної школи в процесі вивчення географії. Дисертація на здобуття звання докт. пед. наук. спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географії)» / В. П. Корнєєв – Інститут педагогіки АПН України – К., 1996. – 347 с.

8. Назаренко Т. Г. Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії. Дисертація на здобуття звання канд.пед.наук. спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географії)» / Т. Г. Назаренко – НПУ імені М. П. Драгоманова – К., 2004. – 217 с.

9. Пестушко В. Ю. Географія: підручн. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова – К. : Генеза, 2014 – 232с.

10. Половець В. М. Українознавство / В. М. Половець // Курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Чернігів. Просвіта, 2006 – 216 с.

11. Рудницький С. До основ українського націоналізму. – Відень, 1920. – 98 с.

12. Топузов О. М. Географія: підручник для 6 класу / О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Т. Г. Назаренко та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2014. – 320 с. іл..

13. Топузов О. М. Формування географічної компетентності учнів засобами проблемного навчання / О. М. Топузов // Рідна школа. – 2008. - № 9. – С. 43-45.

14. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // «Літер.-наук. вістник», 1906, кн. 8.

15. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення./ Олег Шаблій – Париж; Львів, 1996. – С. 327.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2015 р.

Назаренко Т.

Институт педагогики НАПН Укаины

ШКОЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ УЧЕНИКОВ

В статье рассматриваются особенности формирования украиноведческих патриотических знаний и понятий в системе школьной географии. Рассмотрены действующие учебные программы, в которых содержится украиноведческая составляющая географии. Содержательная полиструктурность учебно-воспитательного процесса географии позволила осуществить ее системный анализ, который дал возможность утверждать, что школьная география несет в себе информацию украиноведческого характера, основанного на краеведческих и патриотических понятиях. Приведены примеры, которые описывают авторское видение проблемы формирования украиноведческого содержания географической информации при помощи, которой у школьников формируется патриотизм.

Ключевые слова: *школьная география, география Украины, украиноведческая составляющая школьной географии, учебная программа, патриотическое воспитание.*

Nazarenko T.

Institute of Education NAPS of Ukraine

SCHOOL GEOGRAPHY AS A MEANS OF FORMATION OF NATIONAL-PATRIOTIC STUDENTS CONSCIOUSNESS

The article highlights the features of the forming Ukrainian patriotic knowledge and concepts in the school geography. We consider the actual training programs, which provide component of Ukrainian geography. The content polystructural educational process geography allowed to carry out its analysis of the system, which made it possible to assert that school geography carries information Ukraine knowing nature based on local history and patriotic terms. The examples that describe the author's vision of the problem of forming Ukraine knowing content using geographic information, which is formed at the school of patriotism are given.

Key words: *school geography, geography of Ukraine, Ukrainian component of the school geography, curriculum, patriotic education.*